

Пайдаланған әдебиеттер:

1. http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2014/Philologia/8_158682.doc.htm
2. Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер // Жұлдыз, Б. 140-167, 1988.; Ахаң жайлы шындық // Коммунизм нұры, 8 наурыз 1989.; Әр дарынның өз орны бар // Қазақ әдебиеті, 2 наурыз 1990.
3. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану. Монография. – Алматы: Ел-шежіре, 2008.-240 б., Б. 7-25, 29-46, 47-53.
4. Әр дарынның өз орны бар // Қазақ әдебиеті, 2 наурыз 1990.
5. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013.
6. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Алматы, 1994.
7. <https://e-history.kz/kz/news/show/33547/>

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ: ҚҰРЫЛЫМЫ, БАСЫЛУЫ, ЗЕРТТЕЛУІ

Райхан ИМАХАНБЕТ

А.Байтұрсынұлы музей-үйі жетекшісі,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУдоценті м.а.,
Айша ТҰРЛЫБАЙ
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы
кафедрасының 1-курс магистранты,
Алматы, Қазақстан,

Әдебиет танытқыш. Асыл сөздің зергері Ахмет Байтұрсынұлының әдеби-эстетикалық тұжырымдары мен ұлт әдебиетін жүйелеуге қосқан үлесі туралы әдебиетші ғалымдар: «XX ғасырдың басында әдебиеттануда нақты іс атқарған, өзгелерге үлгі көрсеткен Ахмет Байтұрсынұлы болды» дейді. Ғалымның «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі – ұлттық әдебиеттанудың әлемдік ғылымдағы зерттеулермен деңгейлес, әдеби ұғым-түсініктерді тұңғыш рет ұлттық ұғымға лайықтаған, арнайы «пән сөздері» жарияланған ғылыми зерттеу екені пайымдалып, мойындалды.

Академик З.Қабдолов 1988 жылы ғалым есімі ақталғаннан кейін, ғұламаның әдеби мұрасы хақында «*Әдебиет танытқыш*» – *тұңғыш қазақы трактат, әдебиет теориясының басы*» екенін, кітаптың қадірі мен қасиеті, тарихи мәні мен маңызы кеңес кезінде бұрмаланғанымен, әлем ғалымдары арасында ғылыми тұрғыдан мойындалған ғылыми зерттеу еңбек екендігін ашып жазды, бүгінгі тәуелсіздік кезең танымымен талдап, таратты. Академик: «*Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал, басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады*», деп келдік деген кеңестік жүйе тұсындағы «*мәжбүрлі қысасты кезең*» болғанын мойындайды. Онан әрі: «*Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясында Арнау деген бір-ақ түр шауып шықса, бұған Шешендік сұрау қосылып қана аздап ажарлануы мүмкін. Ал, қазақ поэзиясында Ахаң осының үстіне үш түр (сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау) қосып, құбылтып, тотының түгіндеі құлтыртып әкетеді. Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай осы үш түрлі арнауды әрқайсымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ашып айта алмай, Қажекеңе сілтеме жасауға мәжбүр болдық*» - деп, Ұлт ұстазы Ахметтің алдында «арылгандай» шерленеді [1, Б.70–80].

Академик Р.Нұрғали «Күлтегін» баспасынан жарық көрген «*Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры*» атты зерттеуінде: «*Әдебиет танытқыштың*» Алматыда сақталған кітабының

соңғы беттері жыртылғандықтан, еңбектің тексті түгел берілмей отыр. Зейін салған кісі аңғарса керек, А.Байтұрсынұлы былай дейді: «Ұстасу шығармалар қайраткердің түріне қарай үшке бөлінеді: 1). алектеніс; 2). азаптаныс; 3). әуреленіс. Осылардың біріншісі – алектеніс пен үшіншісі әуреленіс талданады, ал екіншісі – азаптаныс жоқ. Сондықтан сақталған кітап бойынша болашақта «Әдебиет танытқыштың» толық текстің табу міндеті тұр. Тағы бір мәселе әр түрлі жанрлық формаларды талдап болғаннан кейін А.Байтұрсынұлы әр жерде бұларды нұсқалықтың пәленше нөмірлерінен қара деп ескертеді. Ендеше «Әдебиет танытқыш» оқулық, оның хрестоматиясы – нұсқалығы да болған зой. Қазіргі дерек бойынша ол жарияланбаған секілді. Әлде қолжазба күйінде архивтің бірінде жатыр ма? «Мәдениет тарихы» деген еңбек бітіргені белгілі – ол да жоқ. Қайда? Қысқасы, Ахмет Байтұрсынұлының ұлы еңбегі «Әдебиет танытқыш» тәңірегінде әлі де көп зерттеулер жүргізу керек» деген толғақты ойын әдебиеттанушы ғалымдарға арнайды [2, 35-б.].

Шындығында, қазақ әдебиеттану ғылымына негіз болған бұл еңбектің келешекте арнайы кешенді түрде зерттелуі тиіс өзекті мәселе. Еңбектегі қазақы әдеби ұғымдар бұл күні халықаралық терминдерге бой алдырған ұлттық әдебиеттану ғылымының сөздік қорын қазақыландыруға септігі тиер еді. Академик Р.Нұрғалиұлы: ««Әдебиет танытқыш» әдебиеттанудың әлемдік терминологиялық стандарт деңгейіне көтеріліп, шет сөзді араластырмай, қонымды, ықшамды, бір-бірімен сабақтас, ұйқас, ұялас ұғымдардың тұтас ұлттық қазақы жүйесін жасап берді. Олардың басым көпшілігі автор репрессияға ұшырап, кітаптың тыйым салынғанына қарамастан әдеби тілге кіріп кетті. Интернационализм дегенді жселеу етіп, шет тілді зорлап ендіру науқаны тұсында әдебиеттанудың да шұбарланғаны анық. Әрине қазір роман, лирика, драманы ұзақ әңгіме, толғау, айтыс-тартыс деп өзгерту мүмкін болмас, бірақ Ахмет Байтұрсынұлы жасаған бірталай терминдер, сөздер қолдануға сұранып тұр» дейді [2, 36-б.].

Алаштанушы А.Ісімақова «Әдебиет танытқыш» туралы былайша ой саралайды: «Әдебиеттің өз даму заңдылықтары бар екені және олар тікелей саясатқа, идеологияға байланысты емес екені жөніндегі тұжырымдар. ...«сөз өнері» деген термин «халықтың ежелден келе жатқан әдебиеті» деген ұғымды білдіреді [3]. Оны «ауызша», «жазбаша» деп бөлудің өзі ойдан шығарылғанын» айтады. Демек, әдебиеттің ресми жазба түрі бар деп бөліп-жару соцреализмнің ойлап шығарғаны болып шықты. Бір әдебиетті жоғарылату үшін екіншісін төмендету керек болғандығы айтады. Зерттеуші Ахмет Байтұрсынұлының сөз өнері туралы: «...ауызша шығарманы «ауыз сөз» деп қана атап, жазба шығарманы «сыпайы әдебиет» деп танушылар бар. Бірақ, қалай да асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебінде жүріледі» деген қисынын негізге алып, әдебиетті өзіндік қағидалар бойынша түсіндіреді [3]. Яғни, «пәнсөздер» басты міндет атқаруына баса салмақ салып, сонда зерттеу мағыналы болып шығып, зерттеушінің жалпылама көпсөзділіктен бас тартуына әкеледі. Бұл қағида «дәлелсіз бос мақтаулардан да сақтандырады» деген қисыны бүгінгі тәуелсіз кезең әдебиетінің де ұстанатын қағидасы болуы шарт деген тұжырым түйеді. Қазіргі филология танымы тұрғысынан қарағанда, «Әдебиет танытқышта» кездесетін кейбір олқылықтар мен қабыспаушылыққа қарамастан, жазылу ұстанымдары, пікір-тұжырымдары, материалдарды жіктеуі, терминдерді жүйелеуі көңіл аударуға тұратынын тілші, әдебиетші ғалымдар мойындайды.

«Әдебиет танытқыш» кітабының жазылғанына 96 жыл уақыт өтсе де, еңбектің дәл бүгінгі күн тұрғысынан алғанда да көкейкесті болып отырғандығын ешкім жоққа шығара алмайды. Міне, осы кезеңдерде мерзімді басылымдарда жарияланған әдеби-ғылыми зерттеулердің кәсіби, теориялық талдауларының сапалы болуы «Әдебиет танытқыш» сынды теориялық еңбекпен ауыздануының оң нәтижесін танытса керек. Әдебиетші-ғалым Т.Кәкішұлы «Әр дарынның тарихта өз орны бар» атты мақаласындағы Ахмет Байтұрсынұлының сол жылдары егемендікке ұмтылудың, азаттық алудың бірден-бір жолы оқу мен білім алып, ой-сананы дамытуда екендігін жете ұғынып, оны белгілі дәрежеде «ағымға айналдыруға мұрындық» болғандығына баса көңіл бөледі [4]. Қазақ

елінің болашағы үшін «қаламымен күрескен қайраткердің қоғамдық белсенді қызметі мен көсемсөздік еңбектері, ғылыми зерттеулеріндегі пікірлері ғалымның осындай қорытындыға келуіне негіз болды» дейді. «Әдебиет танытқыш» оқулығындағы атаулар мен терминдердің қазақ әдебиетінің барлық ұғым-түсінігіне сай келетіні жөнінде Т.Кәкішұлы: «...Мұндай еңбек бізде бұған дейін де, бұдан кейін де қайталанған жоқ. Ол – әдебиет теориясы мен әдебиеттану ғылымының міндет-парызын қатар атқарып, біздің алдыңғы ағаларымыздың эстетикалық сауатын ашуға мұрындық болған жүйелі оқулық. Ондағы анықтамалар мен терминдердің өзі күні бүгінге шейін біздің ғылыми арсеналымыздан орын алатын құнды қағидалар мен атаулар. Көркемдік әлеміндегі сөз өнерінің сай-саласын ұғындыратын «Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған өміршең қондырғы-фундамент» деген қорытындыға келеді [4, Б.102, 210–211].

Әдебиет сыншысы Т.Кәкішұлы Ахмет Байтұрсынұлын қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған негіздеуші һәм зерттеуші ретінде бағалайды. Ғалым еңбектерінен нақты мысалдар келтіре отырып, тарихи деректер негізінде пайымдаулар жасайды. Т.Кәкішұлы 2000-шы жылы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының бұрын-соңды ғылыми ортаға таныс емес «Қалам қайраткерлерінің жайынан» деген мақаласын жариялады. Әдебиет сыншысы бұл мақаланы көпшілікке таныстырып отырғандағы мақсатын: «...мұндай мұраларды жариялау бізге керек... Кешегісіз бүгін жоқ, бүгінгісіз ертеңнің кірпіші қаланбайды. Ұрпақтар сабақтастығы дегеніміз де, міне, осы» дейді. Әрі осы мақаланың астарынан «бәле» іздеген өз қандастарымыз, Ахметті партиядан шығарып тынғанынан мағлұмат береді. Десе де бұл тарихи маңызы зор мақаланың «Ахаңның азаматтығын айқын танытқан, интернационалистерді үркітіп, айғай-шу шығарған, «ұлтшылдықтың манифесі» деген баға береді әдебиет сыншысы Т.Кәкішұлы.

Әдебиеттанушы Ж.Смағұлов «Әдебиет танытқыш» туралы: «...Ұлттық әдебиеттану ғылымында ең алғаш жазылған еңбек. Үлкен білімдарлықпен, ғылыми терең дәлдікпен жазылған бұл еңбек екі-үш жылдан соң авторы ұсталып кеткендіктен, көпшілік арасына кеңінен тарап үлгермеді» деп жазады [5]. Және зерттеудің ұлттық әдеби-теориялық ой-пікірдің өсу дәрежесін көрсететін ғылыми мәні соңғы уақытқа дейін дұрыс бағаланбаған. «Әдебиет танытқыштың» қазақ әдебиеттану ғылымында алғашқы ғылыми зерттеу екені енді ғана айтылып, нақты бағасы беріліп жатыр» деп талдауын әдебиетші-ғалым Р.Нұрғалиев, тілші Р.Сыздықованың ой-тұжырымдарымен таратады. Ж.Смағұловтың бұл пайымымен келісуге де келіспеуге де болады. *Келісетініміз:* ғалым есімі ақталғаннан бастап, отандық тілші-әдебиетші, көсемсөзші, тарихшы, философ, заңгер т.б. ғалымдардың барлығы дерлік Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығы туралы жаңаша көзқарастарын бүгінгі ұлттық ғылымның таным тұрғысынан жазды, жазып келеді, жаза да беретіні. *Келіспейтініміз:* 1919-шы жылы А.Самойловичтің ғылымдағы тұлғатану үрдісі – Ахметке берген қысқаша биографиялық ғылыми сипаттамасымен тоқтап қалған жоқ. 1974-ші жылы орыс зерттеушісі, түрколог-ғалым А.Кононовтың биобиблиографиялық басылымға берген: «...им же написаны на казахском языке учебники по фонетике, синтаксису и этимологии казахского языка, а также по теории словесности и истории культуры» деген мәліметі кеңес кезеңіндегі «Ахметті халық жауы деп, атын айтқызбай тұрған тұстың өзінде» айтылған тарихи баға екенін есте ұмытуға болмайды. Орыс ғалымы «Әдебиет танытқышты» жеке алып қарастырмаса да, анықтамалығында «әдебиет теориясын» жазғанын айтты [6, 115-б.].

Жалпы, «көркем өнер, оның ішінде әдебиеттің барлық болмысы мен бітімін, көркем шығарманың сыры мен сипатын, әдеби дамудың мағынасы мен мәнін анықтау жолында ұлттық әдеби-теориялық ой-пікірді ғылыми бір жүйеге түсірген, әдебиет теориясына ұлттық сипат дарытуда терминдердің қазақша мағынасын тапқан автордың жан-қиярлық еңбегінің жемісі» деп тұжырым жасаған. Қорыта айтқанда, «Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымының алғашқы іргетасын қалаған қондырғы екендігінің ғылыми зерттеліп, зерделенді. Мәселен, 2007 жылы – Ұ.Еркінбаев «Ахмет

Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану контексінде» [7], 2010 жылы – А.Ойсылбай «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері» кандидаттық диссертациялар қорғалып, нәтижесінде ғылыми негізде тұжырымдалған ой-танымдар мен соны ұсыныстар әдебиеттануға жаңа арна болып қосылды [8].

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні тұлғаның есімі оралғаннан бері әдеби мұрасы туралы бірнеше зерттеу жазылды. Және зерттеулердің қай-қайсысы болмасын, тұлғаның қайраткерлік болмысы мен шығармашылық мұрасын жекелеген тақырып аясында талдау, не жалпылама түрде шолу жасаумен шектеліп қана қоймай, бүгінгі тәуелсіз кезеңдегі әдебиетпен, не мәдениетпен байланыстыра қарастырады. Бұл дегеніміз ғалым ғибратының ұрпақтан ұрпаққа жалғасты алтын көпір екендігінің дәлелі

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Көзқарас (Талдаулар мен толғаныстар). – Алматы: Рауан, 1996.-256 б., Б.70–80.
2. Қабдолов З. Ахаң ана тілін түрлеуші // Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен болашағы. – Астана: 1998-256 б., Б.38-41.
3. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана, Күлтегін, 2002.-528 б., Б.12–35.
- 25.Ісімақова А. Әдебиеттегі Бахтин мен Байтұрсынұлының үндестігі // Заман Қазақстан, 7 ақпан 1997.
4. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992.-264 б.; Кер заманның кереғар ойлары. – Алматы: Атамұра, 1995.-168 б.
5. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.-432 б.
6. Кононов А. Байтұрсунов Ахмед Байтұрсунович // Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). – Москва: Наука, 1974.-342 с., С.115.
7. Еркінбаев Ұ. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану контексінде. Автореферат. – Алматы, 2007.-26 б.; «Әдебиет танытқыштың» теориялық негізі. Монография. – Алматы, 2008.-136 б.
8. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері. Автореферат. – Алматы, 2010.-26 б.

НАҚЫЛ СӨЗДЕР ЖӨНІНДЕ

*Әділова А.С., фил.ғ. д.,
Хасенов Б.Р., PhD
Академик Е.А. Бөкетов атындағы
Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан*

Қазіргі жазу, бұқаралық ақпарат құралдарының, технологияның сан алуан типі кеңінен тараған әрі толассыз дамып жатқан заманда функционалды стильдердің шығармашылық түрлерінде, әр қилы дискурста жиі қолданылатын тілдік бірліктердің бірі – нақыл сөздер, афоризмдер.

А.Байтұрсынұлының мұрасы жан-жақты зерттеліп, көптеген ғылыми жұмыстарда қарастырылып жүргені мәлім. Бұл орайда ұлт ұстазының еңбегі мен шығармашылығына байланысты еліміз бен әлемнің әр жерінде өткізіліп жатқан түрлі деңгейдегі конференциялар материалдары да Ахметтануға қосқан үлкен үлес екені де сөзсіз.

А.Байтұрсынұлының еңбектерінде кездесетін нақыл сөздер де ғалымдар назарында. Ғалым, Евразия ұлттық университетінің профессоры С.Б. Жұмағұл А. Байтұрсынұлының